

УДК 37.015.31:17.022.1:[398.831] (477)

Котломанітова Галина Олександрівна

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної і корекційної педагогіки
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, м. Полтава
gala.slavuta@mail.ru

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МАЛИХ ЖАНРІВ УКРАЇНСЬКОГО ДИТЯЧОГО ФОЛЬКЛОРУ

Анотація. У статті автор робить спробу висвітлити соціально-педагогічні аспекти малих жанрів українського дитячого фольклору на тлі національно-культурного відродження та збереження духовної єдності й спадкоємності поколінь. Аналізуються жанрові особливості і їх значущість у процесі соціалізації, формування соціальних навичок поведінки, комунікативної взаємодії, спільної діяльності дітей. Визнається доцільність упровадження в систему навчально-виховної і соціально-реабілітаційної роботи з дітьми з особливими потребами.

Ключові слова: дитячий фольклор; малі жанри дитячого фольклору; дражнилки; мирилки; лічилки; скоромовки; соціалізація; соціально-виховний вплив.

Постановка проблеми. Одним з головних напрямків виховного процесу сьогодення стає соціалізація особистості, розвиток дитини як суб'єкта власної життєтворчості, який адекватний соціокультурним умовам. Соціалізація дитини відбувається шляхом засвоєння норм і цінностей соціуму. До її головних проявів відносяться спілкування з оточуючими, взаємодія з однолітками й активна діяльність. Водночас головним пріоритетом сучасної української системи освіти є опора на національні культурні цінності, що становить підґрунтя для збереження духовної єдності та спадкоємності поколінь. Потреба сучасного суспільства в свідомому й цілеспрямованому управлінні соціальними процесами підростаючого покоління з метою оптимізації їх функціонування зумовлює пошук ефективних засобів соціально-виховного впливу. Одним із таких є дитячий фольклор як невід'ємна складова практичної педагогіки народу, морально-етичної основи розвитку особистості. Тому значущим визнається дослідження різних жанрів українського дитячого фольклору як засобів соціальної адаптації, соціокультурної інтеграції та розвитку особистості.

Аналіз останніх досліджень. Наукова зацікавленість проблематикою дитячого фольклору відображується у працях Г. Барташевич, Г. Виноградова, Г. Довженок, Л. Дунаєвської, М. і З. Лановик, О. Семенов, О. Таланчук, С. Щербак та ін. Виховне значення різних фольклорних жанрів висвітлено А. Богуш, І. Братусь, А. Іваницьким, В. Кононенко, А. Кузьминським, Н. Лисенко, С. Садовенко. Особливу увагу на побутування в дитячому середовищі лічилок, дражнилок, мирилок, скоромовок тощо розглянув у своїх доробках в аспекті етнопедагогіки М. Стельмахович. Однак, поки що бракує цілісних досліджень малих жанрів українського дитячого фольклору з погляду соціальної педагогіки, як засобу соціальної адаптації дітей і соціально-виховного впливу на них.

З огляду на вищезазначене, маємо **метою** нашої статті дослідити змістові особливості, функціональну значущість малих жанрів українського дитячого фольклору в процесі соціалізації, формування соціальних навичок поведінки, налагодження комунікативної взаємодії, спільної діяльності дітей.

Виклад основного матеріалу. За твердженням дослідників усної народної творчості, до дитячого фольклору відносяться як твори самих дітей, так і твори для дітей, складені дорослими. М. і З. Лановик поділяють дитячий фольклор на три основні групи: 1) тексти, створені дорослими для дітей; 2) твори, які перейшли у дитячий фольклор із загального фольклорного доробку; 3) твори самих дітей [2, 218]. Малі жанри, що виникли в дитячому середовищі, дослідники фольклору називають дитячою пареміографією. До них належать скоромовки, лічилки, дражнилки й прозивалки, мирилки, заклички та інші [2, 385].

Найбільш імпровізованим жанром дитячої творчості М. і З. Лановик називають прозивалки й дражнилки. Це невеликі римовані твори, що є дитячою реакцією в момент сварки чи суперечки на якусь образу чи дію [2, 397]. У ході спілкування між дітьми часто виникають непорозуміння, образи. Свій гнів, незадоволення, ворожість, розпач однолітки намагаються висловити дошкульними словами. Як зазначає М. Стельмахович, з погляду народної педагогіки такі кепкування мають суперечливий характер. З одного боку, вони шкідливі, бо здатні рознервувати, зіпсувати на якийсь час добрі відносини між дітьми. Однак, з іншого,

це своєрідна реакція на образу, виявлена не в дії, в бійці, а в словесній творчості, підборі таких слів, які ставлять кривдника на місце, висміюють одну з його негативних рис [5, 199]. Дразнилки відповідають імпульсивній психіці дитини, є проявом безпосередності дитячого самовираження, її ставлення до іншої людини. Певною мірою, створюючи й вигукуючи прозивалки, дитина вдається до психологічного захисту, мовленнєвої екстеріоризації негативних почуттів і емоцій.

Сама назва «прозивалка» відображає додавання до імені якогось прізвиська. Дитяча фантазія зумовлює підбір римованих прізвиськ, «обігрування» імені: Юлька-цибулька, Федька-редька, Петька-лепетька, Микита-волокіта, Соня-хроня, Омелько-ковелько, Іван-кабан або Іван-барабан, Настя-напастя та ін.

Окремий вид прозивалок акцентує увагу на певній негативній рисі: боягузтва, хвалькуватості, неохайності та ін. Висміюючи брехливість, діти говорять: «Брехач-клепач», «Брехач-трюкач», «Брехач – пустий квач», вказуючи на жадібність, зазначають «Ненажера – пуста бочка і химера». Тому, кого запідозрили в крадіжці, дошкуляють: «Злодій-злодій, вкрав коралі, сидів місяць в криміналі». У дитячому середовищі вже визнають як негативну рису наклепництво: «Наклепник – шпик, зашкарублий черевик». Навіть тих, хто полюбляє дразнити інших, прозивають «Дразнило – собаче рило!».

Побутують прозивалки, в яких діти намагаються дошкулити неприємцю, приписуючи йому різні безглузді дії та вчинки. Наприклад, «Ванька-встанька требуха з'їв корову і бика, сімсот поросят, самі ніжки висять». Окремий вид прозивалок – це твори-звертання, в яких пропонується виконати недоладну дію: «Антоне, Антоне, собака втоне. Тягни за вушка – буде добра юшка».

М. і З. Лановик відокремлюють прозивалки від дразнилок, які подібні за своїм призначенням. Останні – ритмізовані словесні формули, якими діти виражають негативне ставлення до іншої дитини, пробуваючи викликати в неї певну реакцію. Вони коротші, ніж прозивалки, і не називають імені висміюваного, мають більш узагальнений характер: «Сірка-мірка, сірчин брат, роздер штани аж до п'ят». Часто звернені до того, хто розплакався в час суперечки чи від образу: «Р'юва, корова, дай

молока» [2, 408]. В українському дитячому фольклорі побутує ще й така дражнилка, яка «втішає» сльозливого реву:

Рева плаче та кричить.

Рева крутиться й кричить.

Рева реве, як корова,

Гика, хника, кисне,

Слинить, а здорова.

Стали реву сватати,

Стала рева плакати.

А я реви не віддам,

Нехай рева реве нам.

Прагнення до іронії, дотепність дитячого колективу проявляються у створенні коротких творів – завдань, що мають гумористичну віршовану форму. Такі ігри мають на меті викликати сміх, розважити, весело провести разом дозвілля.

Наприклад:

– Скажи "Коса".

– Коса.

– Твоя тітка оса.

Або:

Ведучий: Я піду в ліс.

Слухач: І я.

Ведучий: Зрубаю дуба.

Слухач: І я.

Ведучий: Зроблю корито.

Слухач: І я.

Ведучий: Свині будуть їсти.

Слухач: І я.

Протилежним до дражнілок та прозивалок є жанр мирилок. Мирилки – короткі віршовані твори, які говорять діти, що посварилися, на знак примирення [2, 418]. Наприклад: «Битися – не билися, трохи посварилися, потім посміялися, друзями

зосталися». За гіпотезами фольклористів, витоки мирилки потрібно шукати в обряді «кумування» дорослих та звичаю просити прощення у тих, кого раніше образив, скривдив чи «покривив душею». Тож в аспекті соціалізації мирилка є доступною для дітей формою налагодження товариських стосунків, добрих взаємин одне з одним, запозиченою у старших поколінь.

Завдяки мирилкам діти навчаються просити пробачення, замиритися, якщо допустив необачний учинок чи посварився, не ображатися на критику, якщо вона справедлива, не бути злопам'ятним [5, 200]. У деяких мирилках словесно діти намагаються донести, як було боляче при сварці, як потребував замирення, колишньої міцної дружби:

Вишні-черешні розвиваються,
Синє озеро розливається.
Ясне сонечко усміхається.
Жито силюньки набирається.
Через тин вишня похилилася.
Дві подруженьки посварилися.
Тобі яблучко, мені грушечка,
Не сварімося, моя душечко.
Тобі яблучко, мені зерненько,
Не сварімося, моє серденько.

Мирилкам у дитячому середовищі надається великої ваги й значення. Це словесні магичні формули, які мають підтвердити доброзичливі наміри друзів, відігнати в небуття недавні сварки чи непорозуміння. Промовляння мирилки супроводжується спільними рухами, діями. Найчастіше двоє колишніх ворогів з'єднуються пальчиками (мізинчиками) або беруться за руки, й ритмічно рухаючись в такт, промовляють:

Мир, мир, миром.
Пирого з сиром,
Вареники з маслом.
Ми – подружки красні. Поцілуймося!

Дражнилки, прозивалки, мирилки мають великий соціально-педагогічний і психологічний ефект. Завдяки цим малим жанрам фольклору діти соціалізуються, набувають умінь взаємодіяти в колективі, навчаються міжособистісних взаємин, набувають умінь відстоювати свою гідність, відповідати на образу, усувати непорозуміння. Визнання негативних рис характеру, оцінка дошкільних проявів, учинків інших дітей, висміюваних у кепкуваннях і дотехах, водночас стимулює стриманість, самокритичність, саморефлексування. Свій внутрішній стан дитина природно прагне виявити назовні завдяки словесному відтворенню. Тож зазначені пареміографічні жанри додають психотерапевтичного значення.

Для дитячого колективу характерним видом спільної діяльності є гра. Роль гри для дитини важко переоцінити. За влучним висловом Т.Н. Семенової, ігри – це уроки життя, вони навчають спілкуванню з іншими людьми [3, 107]. Саме в грі відбувається пізнання світу, дійовий, емоційний контакт з однолітками, встановлюються взаємини з партнером, відбувається змагання, визнається лідерство, підпорядкування, спільне вирішення ігрового завдання. Часто грі передують лічилки.

Лічилки – невеликі віршовані твори, якими визначаються роль і місце у грі кожного з її учасників. В основі багатьох лічилок лежить лічба [1, 134]. Вона має прикладне значення, адже виконує функцію упорядкування, вибору та визначення дій учасника гри. За допомогою лічилки перелічуються всі гравці, визначається той, хто водить. Як стверджують дослідники фольклору, лічилки мають давнє походження. Ще за первісних часів серед дорослих побутував звичай за допомогою жеребкування визначати тих, хто мав іти на полювання, наражаючись на небезпеку, або виконувати важку роботу. Саме за допомогою словесних магічних слів вираховувалася особа, якій самою долею призначалося бути особливою. Тож лічилка – це своєрідний спосіб здійснення об'єктивної справедливості, який визнається доцільним і необхідним у дитячому соціумі.

Поділяємо твердження О. Каневської та С. Щербака, котрі влучно зазначають, що лічилка не тільки «прелюдія гри», а й сама гра-імпровізація [6, 276]. Справді, лічилки не лише передують самій грі, а й виконують функцію розваги. Змістовного

проведення дозвілля. Спільної ігрової діяльності. На підтвердження наведемо таку лічилку:

Раз, два, три, чотири, п'ять,

Стали в колі ми кружлять.

Покружляли, розійшлися,

Ні на кого не дивися.

Деякі лічилки ще називають жмурилками. Вони застосовуються для вибору того, хто буде жмуритися. На це вказується насамкінець: «кому доведеться, той буде жмуритися» або «кому доведеться, той поженеться». Усне перелічування супроводжується рухами, побудованими на основі ритмічності. Ними вказують на кожного з гравців, показуючи або торкаючись кожного по черзі. Інколи, утворюючи коло, малюки плескають долоня до долоні, передаючи пульс риму. Останній склад лічилки сприймається не тільки на слух, а зримо чи дотиком підтверджує вибір гравця. Завдяки цьому невеличкому фольклорному жанру діти прагнуть пізнати й виразити справедливість у взаєминах з іншими.

Лічилки, безперечно, виконують пізнавальну функцію. Засвоєння числових понять, кількісний аналіз осіб чи предметів здійснюється у практичному застосуванні. Утім, лічилки пов'язані не лише з числами, а й з природою, рослинним, тваринним світом, що відображується у змісті. На дидактичне й виховне значення лічилок вказував М. Стельмахович, стверджуючи, що «застосування лічилок є стимулом для розгортання словесної творчості дітей, розкриття лінгвістичних здібностей і мовних обдаровань» [5, 197]. Справді, діти не лише використовують лічилки, почуті від інших, а й із задоволенням створюють їх самі. Дитячій творчості притаманна гра зі словами, використання незрозумілих, недоступних дорослому розумінню слів. Однак, при цьому обов'язково відтворюється ритмічний склад, характерний для цього жанру дитячої творчості. Наприклад:

Аза, дваза,

Триза, риза,

Чопик, бучик,

Жута, рита.

Девир, пастер,

Ф'ю.

Своєрідною грою в дитячому середовищі є мовчанки, до яких діти вдаються після бурхливих ігор для заспокоєння та відпочинку. Приміром, домовляються: «Хто заговорить – ковтнув жабу». І донині серед сучасних дітей побутує відома мовчанка, яка має давнє походження:

Кішка здохла,

Хвіст обліз,

Хто промовить,

Той і з'їсть!

Тож лічилки, мирилки не лише збагачують активний словник дітей, загострюють чуття до мелодико-ритмічної структури української мови, а й стимулюють творчість, фантазію, розвивають мовну ініціативу, дарують естетичну насолоду. Без цієї словесної гри. На думку С. Щербака, «дитина ніколи не оволодіє своєю рідною мовою досконало, не зможе виразити будь-які думки, відчуття, переживання» [6, 276].

Ще одним паремійним жанром, який поширений у дитячому середовищі, є скоромовки. Це невеликі вислови або короткі віршики, суть яких полягає не у змістовому навантаженні, а в такому розміщенні слів та звуків, що їх вимова вимагає певних зусиль артикуляції. Тексти, як правило, ритмізовані або й римовані. Дітям подобається випробовувати себе й інших у правильному й швидкому вимовлянні складних в орфоепічному відношенні речень. Адже дуже цікаво, чи зможе хтось вимовити їх швидко і без зупинок. Той, хто прагне сказати краще за всіх, робить кумедні помилки, смішно перекручує слова і звуки, спотикається. Тому скоромовки ще називають чистомовками та швидкомовками. Однак, це не тільки своєрідна гра, розвага. Цей жанр дитячого фольклору М. Стельмахович назвав чудовим витвором народної логопедії [5, 201]. Такі мовленнєві ігри стимулюють розвиток мовлення в сензитивний період дошкільного віку, розширюють словниковий запас, сприяють корекції й запобіганню мовленнєвих порушень. Водночас змістове наповнення

скоромовок розширює уявлення дітей про тваринний і рослинний світ, побут життя українців, а нові для сприймання морфологеми зумовлюють захоплення багатством української мовної скарбниці. Наведемо кілька народних скоромовок: «Полукіпок за полукіпком кіп по полю накопичено. «Коваль кулю кував, кував і перековував», «В сіренької горлички туркотливе горлечко», «Бук бундючивсь перед дубом, тряс над дубом бурим чубом. Дуб пригнув до чуба бука – буде букові наука».

Висновки. Побутування і виконання невеликих коротких творів українського дитячого фольклору загалом зумовлює процеси соціалізації та активного входження дітей в соціокультурне середовище українського етносу. Малі жанри правомірно назвати важливими засобами формування, збереження й трансляції картини світу в дитячій традиції. Дитяча пареміографія безумовно має функціональне призначення в системі соціально-педагогічного впливу на підростаюче покоління. Варто виокремити такі функції малих жанрів українського дитячого фольклору, як соціалізаційну, інтегративну, комунікативну, пізнавальну, стимулювальну, розвивальну, корекційну, психотерапевтичну, естетичну, виховну. З огляду на це, доцільним є їх використання й цілеспрямоване впровадження в систему соціально-педагогічної і корекційно-реабілітаційної роботи з дітьми, зокрема з особливими потребами. Слід ознайомлювати дітей дошкільного й молодшого шкільного віку з народними скоромовками, лічилками, жмурилками, дражнилками та мирилками, ініціювати їх використання в умовах соціально-виховного середовища дошкільних навчальних закладів, виховних установ, навчально-реабілітаційних центрів тощо. Тому вбачаємо перспективними подальші розвідки в аналізованому напрямі, зокрема стосовно технологій упровадження малих жанрів дитячого фольклору в інтегративне навчально-виховне й соціально-педагогічне середовище.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Довженок Г.В. Український дитячий фольклор: Віршовані жанри / Г.В. Довженок. – К.: Наукова думка, 1981. – 272 с.
2. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. – К.: Знання - Прес, 2001. – 591 с.
3. Семенова Т.Н. Народный игровой фольклор в инклюзивном образовании дошкольников / Инклюзивна освіта: теорія і практика: навчально-методичний посібник / За

- загред. С.П. Миронової. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. – Частина 2. – 184 с. – С.104-119.
4. Семенов О.М. Український фольклор: Навч. посіб / О. Семенов. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. – 254 с.
5. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / М.Г. Стельмахович. — К.: ІЗМН, 1997. – 232 с.
6. Щербак С.В. Каневська О.Б. Лексико-стилістичні особливості українських дитячих лічилок / С.В. Щербак, О.Б. Каневська // Філологічні студії. Науковий вісник КНУ: зб. наук. праць. – Кривий Ріг, 2012. – Вип. 7. – С. 265-276.

Рецензент

Пахомова Н.Г. - д. пед. наук, доц.

Стаття надійшла до редакції 09.10.2014 р.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ МАЛЫХ ЖАНРОВ УКРАИНСКОГО ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА

Котломанитова Галина Александровна

кандидат педагогических наук, доцент кафедры социальной и коррекционной педагогики
Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко, г. Полтава
gala.slavuta@mail.ru

Аннотация. В статье автор делает попытку изобразить социально-педагогические аспекты малых жанров украинского детского фольклора на фоне национально-культурного возрождения и сохранения духовного единения и преемственности поколений. Анализируются жанровые особенности и их значение в процессе социализации, формирования социальных навыков поведения, коммуникативного взаимодействия, общей деятельности детей. Признается целесообразность внедрения в систему учебно-воспитательной и социально-реабилитационной работы с детьми с особыми потребностями.

Ключевые слова: детский фольклор; малые жанры детского фольклора; дражнилки; мирилки; считалки; скороговорки; социализация; социально-воспитательное воздействие.

SOCIAL AND EDUCATIONAL POTENTIAL OF SMALL GENRES UKRAINIAN CHILDREN'S FOLK-LORE

Halyna O. Kotlomanitova

PhD in pedagogics, associate professor of social and correctional pedagogy
V.G. Korolenko Poltava National Pedagogical University, Poltava
gala.slavuta@mail.ru

Abstract. In this article the author attempts to show social and pedagogical aspects of small Ukrainian children's folk-lore genres on the background of national cultural revival and preservation of spiritual unity and succession of generations. Genre features and their importance in the socialization process, the formation of social skills behavior, communicative interaction, common children's activities are analysed. The feasibility of implementation in the system of educational, social and rehabilitation work with children which have special needs are determined.

Keywords: children's folk-lore; small Ukrainian children's folk-lore genres; teaser (draznylky); myrylky; rhymes (lichylky); patters; socialization; social and educational influence.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Dovzhenok H.V. Ukrainian children's folklore: poetic genres / H.V. Dovzhenok. – K.: Naukova dumka, 1981. – 272 p. (in Ukrainian)
2. Lanovyk M., Lanovyk Z. Ukrainian folklore: Tutorial. – K.: Znannya - Pres, 2001. – 591 p. (in Ukrainian)
3. Semenova T.N. People playing folklore in inclusive education preschool / Inclusive Education: Theory and Practice: Textbook / Za zah.red. S.P. Myronovoyi. – Kam"yanets'-Podil's'kyy: Kam"yanets'-Podil's'kyy natsional'nyy universytet imeni Ivana Ohiyenka, 2014. – Chastyna 2. – 184 p. – S.104-119. (in Russian).
4. Semenoh O.M. Ukrainian folklore: Tutorial / O. Semenoh. – Hlukhiv: RVV HDPU, 2004. – 254 p (in Ukrainian)
5. Stel'makhovych M. H. Ukrainian folk pedagogy / M.H. Stel'makhovych. — K.: IZMN, 1997. – 232 p. (in Ukrainian)
6. Shcherbak S.V. Kanevs'ka O.B. Lexical stylistic features of Ukrainian children's rhymes / S.V. Shcherbak, O.B. Kanevs'ka // Filolohichni studiyi. Naukovyy visnyk KNU: zb. nauk. prats'. – Kryvyi Rih, 2012. – Vyp. 7. – P. 265-276.